

ગુજરાતી ગઝલ - એક અભ્યાસ

પટેલ જયેશકુમાર નટવરલાલ

(એમ.એ.(ગોલ્ડ મેડાલીસ્ટ),બી.એડ.,એમ.ફિલ.,યુજીસી નેટ) પીએચ.ડી.સ્કોલર(હેમચંદ્રાચાર્ય ઉ.ગુ.યુનિ.,પાટણ)મુ.-બાજીપુરા,પોસ્ટ-કુવાસણા, તા-વિસનગર,જિ-મહેસાણા,મો.નં.9909527138

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મુખ્યત્વે પદ્યપ્રધાન સાહિત્ય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આખ્યાન, ફાગુ, ગરબી, છપ્પા, રાસ, પદ વગેરે જેવા પદ્ય સાહિત્યસ્વરૂપોનો વિકાસ થયો છે, જ્યારે ગદ્યક્ષેત્રે અલ્પ વિકાસ થયો છે. જ્યારે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યના ભિન્ન સાહિત્ય સ્વરૂપો સ્વરૂપો જેવા કે કરુણપ્રશસ્તિ, સોનેટ, ખંડકાવ્ય, હાઈકુ, ગઝલ વગેરે, તો આત્મકથા-જીવનકથા, નવલકથા, નવલિકા, એકાંકી-નાટક, નિબંધ જેવા ગદ્ય કલાપ્રકારોનો વિકાસ થયો છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખેડાયેલા પદ્ય-ગદ્યના કલાપ્રકારો મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી આપણે ત્યાં પ્રચલિત થયાં છે. તેમાં ગઝલ પણ આપણે ત્યાં વિદેશથી આવેલો કાવ્યપ્રકાર છે.

ગઝલ એ સાહિત્યનું સૌથી વધુ ખેડાયેલું અને પળોટાયેલું સ્વરૂપ છે. ગઝલ મૂળ અરબી ભાષાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. ગઝલના ઉદભવ વિશે આપણે ત્યાં જાત જાતની અટકળો, અનુમાનો થયેલા જોવા મળે છે. તેમજ ગઝલ વિશે કેટલીક કિવદંતીઓ પણ પ્રચલિત છે. જોકે, આવી કિવદંતીઓના આધારે ગઝલનું સાચું સ્વરૂપ પામી શકાતું નથી. કારણ કે, એના માટે કોઈ ચોક્કસ આધારભૂત પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી.

ગઝલ વિશે ઘણા વિક્ષાનોએ વ્યાખ્યાઓ આપી છે. તેના પર એક દૃષ્ટિપાત કરીએ તો-

‘બૃહદ રાષ્ટ્રભાષા કોશ’માં ગઝલ વિશે નોંધવામાં આવ્યું છે - “ગઝલ(ગઝલ) : સ્ત્રી (ફારસી અથવા ઉર્દૂમાં બબ્બે કડીઓના એક એક ચરણવાળું પદ. સૌન્દર્ય -પ્રેમથી સભર કવિતા.)”

‘સાર્થ જોડણીકોશ’માં ગઝલનો અર્થ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે. “ગઝલ : (અ.) એક ફારસી રાગ; રેખતો (ર) એ રાગનું કાવ્ય.”

‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’માં આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવ્યું છે.- “ગઝલ શબ્દ મુગાઝેલત

અથવા તગઝઝુલ પરથી આવ્યો છે. મુઝેલતનો અર્થ કુમારિકાઓ સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ કરવી એવો છે. તગઝઝુલનો અર્થ પ્રેમનો રંગ થાય છે. ટૂંકમાં, સંવનન અને પ્રેમગોષ્ઠિ ગઝલ કાવ્યસ્વરૂપમાં મહત્વનાં લેખાયાં છે.”

એક સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા મુજબ ‘ગઝલ એટલે પ્રેમીજનો વચ્ચે થતો પ્રમાલાપ કે ગૂફ્તેગૂ.’

ગઝલ અરબસ્તાનથી ઈરાકની ફારસી ભાષામાં વિકાસ પામી છે. ગઝલ શબ્દનો મૂળ અર્થ ફારસી લેખકો એવો જણાવે છે કે ગઝલ એટલે પ્રિયતમની પ્રિયતમા સાથેની પ્રેમવાર્તા. ગઝલ એટલે પ્રિયતમા સાથેની વાતચીત, ગઝલ એટલે ઇશકની વાતો, ઇશકના આ સાંકડા અર્થે જ ગઝલને ઘણું નુકસાન કર્યું છે. અને આ જ કારણે ગઝલ વિષયની દૃષ્ટિએ ઘણા વર્ષ બંધાયેલી રહી એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કદાચ આજ કારણે ઉર્દૂ ગઝલમાં ઇશકની વાતો વર્ષો સુધી ચાલી. આજે ઉર્દૂ ગઝલ પણ વિષય વૈવિધ્ય ધરાવે છે. ગુજરાતી ગઝલે આરંભકાળથી જ ગઝલના આ સાંકડા અર્થનો ત્યાગ કરી બૃહત્તના પ્રેમનો અર્થ લીધો. આને ગઝલમાં થયેલા પ્રયોગની એક પહેલ આપણે અવશ્ય ગણાવી શકીએ. ગુજરાતી ભાષામાં ગઝલને સમજપૂર્વક આલેખવામાં સૌપ્રથમ જો કોઈ કવિનું નામ લેવું હોય તો તે છે – બાલાશંકર કંથારિયા. તેમની પાસેથી આપણને સૌપ્રથમ ઇચ્છા અને ગુણવત્તા એમ ઊભય દૃષ્ટિએ ગઝલો પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતીમાં ગઝલનું અવતરણ થયું ત્યારે બાલાશંકર કંથારિયા જેવા બાલાત્રિપુરસુંદરની ઉપાસક અને મણિલાલ દિવેદી જેવા અદ્વેતના અભ્યાસીઓ દ્વારા ગઝલનું ખેડાણ થયું. પરિણામે ગુજરાતી ગઝલમાં આરંભકાળથી જ પ્રેમની વાતોની સાથે સાથે તત્ત્વદર્શન અને ગૂઢ-અનુભૂતિઓની વાતો થયેલી જોવા મળે છે. જોકે, આરંભકાળમાં ઉર્દૂભાષા અને ગઝલોનો પ્રભાવ એટલો બધો હતો કે અનેક ઉર્દૂ શબ્દો ગુજરાતી ગઝલમાં છૂટથી પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

વિષય નિરૂપણની દૃષ્ટિએ ગઝલના બે પ્રકાર છે: (1) ઈશકે મિજાજી : દર્દ- ખુશી- મસ્તીનું નિરૂપણ કરતી ગઝલ (2) ઈશકે હકીકી : ઈશ્વરીય સાનિધ્યની ઝંખના અને મિલનપળના ચરમ સૌભાગ્યને નિરૂપણ કરતી ગઝલ.

ગઝલમાં બે પંક્તિ – ચરણની એક એવી પંદરથી સત્તર કડીઓ હોય છે. જે કડીને શે’ર અથવા બેત કહેવાય છે. શે’ર એ ગઝલનું કલેવર કહેવાય છે. શે’રનો અર્થ થાય “ઇરાદાપૂર્વક લખાયેલી સમીપ પ્રાસયુક્ત વાણી.” ગઝલનો પ્રત્યેક શે’ર સ્વતંત્ર એકમ છે. આવા સ્વતંત્ર એકમ ધરાવતા શે’રને ‘બેત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે શબ્દોના પદ્યાત્મક સમૂહને કોઈ ચોક્કસ વજન કે છંદમાં ગોઠવવામાં આવે તેને ‘મીસરઅ’ કહેવાય છે. તેમાંથી પ્રથમ પંક્તિને મિસ્ત્રઅ-એ-અવ્વલ અથવા ઉલા મિસ્ત્રા કહેવાય, તો બીજી પંક્તિને સાની મિસ્ત્રા કહેવાય છે. પ્રથમ સ્થાનના મત્લાના શેરને ઉલા મત્લા અનેવ પછીના ક્રમે આવતા મત્લાના અન્ય શેરોને સાની મત્લા કહેવાય છે. ગઝલના અંતિમ શેરને મકતઅ / મક્તાનો શેર કહેવાય છે. મક્તાનો અર્થ થાય: ‘કઠણ વસ્તુને કાપવી’ અથવા ‘બસ’ એવો થાય છે. ગઝલની છેલ્લી કડીમાં ગઝલને પૂર્ણ કરવાની હોવાથી ઘણા ગઝલકારો પોતાનું ‘તખલ્લુસ’ મૂકી પોતાના માલિકીપણને રજૂ કરે

છે. 'તખલ્લુસ' વિનાનો શેર મક્તા બનતો નથી. ગઝલના મત્લા પછીના અને મક્તા પૂર્વેના અર્થાત વચ્ચેના શેરને દાવા-દલીલના શેર કહે છે. આ શેરની લાક્ષણિકતા એ છે કે તેના સાની મિસ્ત્રામાં જ રદીફ-કફિયાનું નિર્વહણ થતું હોય છે.

ગઝલમાં રદીફ અને કાફિયા એક વિશિષ્ટ પ્રાસયોજના છે. 'કફિયા'નો સામાન્ય અર્થ થાય છે. 'જવા માટે તૈયાર !' કાવ્યાત્મક પરિભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, ગઝલના શે'રોમાં અંત ભાગે પ્રાસ જ અંત્યાનુપ્રાસયુક્ત શબ્દ આવે છે તે-'કાફિયા'.જ્યારે 'રદીફ'નો અર્થ થાય છે. - 'પાછા ફરવું', 'ફરીથી લખવું', 'પલટવું'. રદીફ હમેશાં કાફિયા પછી જ આવે. રદીફને કારણે ગઝલમાં લયનું, સંગીતનું એક અનોખું વિશ્વ ખડું થતું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જોકે, દરેક ગઝલમાં રદીફ હોવી જ જોઈએ તેવો કોઈ નિયમ નથી. ક્યારેક કેટલીક ગઝલોમાં રદીફ અને કાફિયા અલગ ન રહેતાં મિશ્રરૂપે પણ યોજાય છે. આવી રદીફ-કાફિયા ધરાવતી રચનાને હમરદીફ હમકાફિયા ગઝલ કહેવાય છે.

અરબી-ફારસી-ઉર્દૂમાં છંદને 'બહર' , અંગ્રેજીમાં 'meter' ગુજરાતી 'છંદ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 'બહર'નો અર્થ થાય છે - 'કાપવું' , ચીરવું' કે વધુ પડતું લાબું કરવું.' આજે ઉર્દૂમાં 74 જેટલી બહર અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જોકે, તેમાંની 15 જેટલી બહરનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. ગઝલના પ્રારંભકાળમાં ઘણા ઓછા છંદ પ્રચલિત હતા અને મોટાભાગે એજ છંદોમાં સૌ ગઝલકારો ગઝલ લખતા હતા. પરંતુ, ગઝલના વિકાસની સાથે સાથે છંદોનું વૈવિધ્ય પણ વધે છે. આજે ગુજરાતી ગઝલો ઉપર એક નજર કરતાં જ ખ્યાલ આવે છે કે છંદોનું વૈવિધ્ય વિપુલ માત્રામાં આપણને જોવા મળે છે. ગુજરાતી ગઝલમાં માત્રામેળ અને અક્ષરમેળ બંને પ્રકારના છંદો વપરાય છે.

ગઝલમાં શરૂઆતથી અંત સુધી એક જ ભાવનું નિરૂપણ અનિવાર્ય ગણાતું ન હોવાથી ગઝલનો શેર ભાવ-વિષયના નિરૂપણ સંદર્ભે સ્વયંસંપૂર્ણ અને સ્વાયત્ત એકમ બનીને આવતો હોય છે. જો ગઝલમાં ભાવવિશ્વનું સળંગસૂત્ર જળવાય તો એવી ગઝલને મુસલસલ ગઝલ કહેવાય છે. વળી, મુશાયરાઓમાં અગાઉથી આપેલા મિસ્ત્ર-એ-તરહ (પાદપૂર્તિ) આધારિત ગઝલને 'તરહી મુશાયરા' કહેવાય છે, જેમાં ગઝલની રજૂઆતની ગાન પદ્ધતિ 'તરન્નમ' અને પાઠપદ્ધતિને 'તગઝલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

બિન-જરૂરી શબ્દો ગઝલના સૌંદર્યને નુકસાન કરે છે. ગઝલના શેરમાં જો કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની ચોટ અર્પવાની ક્ષમતા ના હોય તો તેવી ગઝલમાં રોમાંચ પેદા થતો નથી.ગઝલકાર વાર્તાલાપ કે વાતચીતની ભાષા દ્વારા પ્રત્યક્ષતા, સચોટતા, અસરકારકતા પેદા કરીને એક અનોખી ચોટ ઊભી કરે છે.ગુજરાતી ગઝલ સમયની સાથે સાથે આગવો મિજાજ પ્રગટાવે છે. હવે તો ગઝલ પ્રેમ-મસ્તી કે પ્રભુપ્રેમ વિષયક જ રહી નથી. આજે ગઝલમાં ગરીબી-અમીરી,વતનપરસ્તી,સ્નેહ,દેશદાઝ, દુશ્મની,માનવીય ભાવો,વેદના,જીવનનો અસલ મિજાજ વગેરે વિષયો પર હવે ગઝલ રચાય છે.ગઝલ માત્ર ઉર્દૂ-ફારસી-અરબી ભાષાના શબ્દો દ્વારા જ

લખાય એવી માન્યતા પણ હવે રહી નથી. સાંપ્રત ગઝલકારો તો હવે ગઝલોમાં સંસ્કૃત તત્સમ, હિન્દી, વ્રજ, ઉર્દૂ-ફારસી-અરબી, ગુજરાતી એમ વિવિધ ભાષાના શબ્દો પણ કુશળતાથી પ્રયોજી જાણે છે. હવે તો ગઝલમાં અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો પણ સરળતાથી પ્રવેશી ચૂક્યા છે.

ગુજરાતી ગઝલ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે બાલાશંકર-મણિલાલ-કલાપીના સમયગાળાની ગઝલો ઉર્દૂ ગઝલના પ્રભાવ હેઠળ હતી. પરંતુ અભિવ્યક્તિ અને વિષયના સંદર્ભે તેઓએ ગઝલના સાંકડા અર્થને સ્વીકાર્યા નથી.

શયદા-સગીર-નસીમના ગાળામાં લખાયેલી ગઝલો પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે આ ગાળાના ગઝલકારોને ગુજરાતી ગઝલને છંદ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સરળ બનાવી છે. ભાષા માટે તેમનો આદર્શ દલપતરામની ભાષા છે. તેમણે ગઝલને ગુજરાતીપણું બક્ષ્યું તેમજ બોલચાલની ભાષા પ્રયોજી છે. અહીં ગઝલમાં માત્ર પ્રેમાલાપ જ નહિ પરંતુ જીવનનું ચિંતન પણ આપણને જોવા મળે છે.

મરીઝ-ગનીના સમયગાળામાં ગુજરાતમાં મહાગુજરાત ગઝલ મંડળ સ્થપાયું અને આ સમયના ગઝલકારોએ ગઝલને લોકો સુધી પહોંચાડી. ગની દહીંવાલા, રતીલાલ અનિલ, જલન માતરી તેમજ બીજા અન્ય ગઝલકારો મુશાયરાના આબોહવામાં જ વિકસેલા ગઝલકારો ગણી શકાય. આ ગાળાના ગઝલકારોની વિશેષતા એ છે કે તેમણે ચિંતનપ્રધાન અને ભાષાપ્રધાન ચોટદાર અનેક શેર ગુજરાતને આપ્યા છે. આ સમયગાળામાં જ પઠનકલા- રજૂઆતકલાનો વિકાસ થયો અને તેનો મહિમા પણ થયો.

આદિલ-રાજેન્દ્રના તબક્કાને આધુનિકતાવાદી વલણોનો પ્રભાવ સોંપડ્યો છે. ગુજરાતી કવિતામાં સુરેશ જોષી દ્વારા આધુનિકતાવાદના વલણો પ્રગટ્યાં. જેના પરિણામે સંવેદન અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ નવી કેડીઓ કંડારવાના પ્રયત્નો થયા. આ વલણ આદિલ – રાજેન્દ્રની ગઝલોમાં પણ આપણને જોવા મળે છે. આ તબક્કાના ગઝલકારોએ વિષય , ભાવ અને નિરૂપણમાં સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ સાધવાના તેમજ કાવ્યના અન્ય પ્રકારોમાં પ્રગટતા આધુનિક ચેતનાને સમાંતર રહેવાના પ્રયાસો જોવા મળે છે.

આમ, બાલાશંકરથી લઈને સાંપ્રત ગઝલકારો સુધીની ગઝલો પર દૃષ્ટિ કરીએ તો ચોક્કસ ખ્યાલ આવશે કે ગુજરાતી ગઝલ ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિના વિવિધ સ્તરે સદાય વિહરી અને વિકસી છે. સાંપ્રત ગઝલ એટલે પ્રેમની વાતચીત કે પ્રિયતમા સાથેની વાતચીત કે માત્ર પ્રેમની વાતો એવું ગુજરાતી ગઝલમાં હવે જોવા મળતું નથી. ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રેમ જેટલું જ કદાચ એથી એ વધુ ચિંતન જીવન વિશે થયેલું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતીમાં ગઝલના પ્રારંભથી લઈને આજ સુધીની ગઝલો પર દૃષ્ટિ કરતાં એમ અવશ્ય કહી શકાય કે, ગઝલ સાહિત્ય સ્વરૂપે ગુજરાતી કવિતાને ઘણી સમૃદ્ધ બનાવી છે.

સંદર્ભગ્રંથ

(૧) ગુજરાતી ગઝલની સૌંદર્ય મીમાંસા- રશીદ મીર – પ્રકા. પોતે, પ્ર. આ.-1992

(૨) ગઝલ: પરંપરા, પરિવર્તન અને પ્રયોગ – હરીશ વટાવવાળા, પ્ર.- શબ્દલોક પ્રકાશન, પ્ર. આ.-2005